

ENWÉ LAGWA

THE MONKEYS OF LAGWA

"Our culture must be preserved.... Tell the whole world, this is the place where people live with monkeys."

**Lagwa and Umunokwu
Autonomous Communities
Okwuato, Aboh Mbaise,
Imo State, Nigeria**

N'ime ọtụtụ ebe n'ime obodo Najjiria, enwé na umụanụmanụ ndi ọzọ ka ndi na agba nta na agbagburu, na-eri kwa nkaa mere haji na ezotu onwe ha. Site otua, ya abụrụkwa ihe isi ike ihu ha na ebe obibi ha. Dịka ọdịnaala siri dīrī, ndi Lagwa na Umunokwu anaghị egbu, ha anaghị eri, ma ọbụ imekpa enwé ndia ahu. Umunokwu, bụ buru otu nime ọfọ asatọ enwere na Lagwa, mana ugbua, ha buzi ndi kwurū onwe ha. N'ime akwukwọ ngosị a, akpọọ aha Lagwa, ndi a na ele anya bụ obodo abụọ – Lagwa na Umunokwu, ndi nọ na ọchịchị ime obodo Mbaise nke nọ na steeti Imo n'ime obodo Najjiria.

Udi enwé nke ana ahụ taa na Lagwa ka a na akpọ enwé Sclater's na asụsụ bekee (aha sayensi ya bu *Cercopithecus sclateri*). Udi enwéa di ụkọ burukwa ọpuru iche, nke anahụ nanị na ọwụwa anyanwụ na ndida nke Najjiria. Ọ dighikwa ebe ọzọ ọnọ na ụwa dum gba gburugburu. Ndi Lagwa ka ana kpọ "imerienwe," n'ihī na iri anụ enwé dī na nsọ na Lagwa. Ndi Lagwa na eji ọnọdia, na anya isi. Ha were la enwe ndia, dika "umụada" nke obodo ha na kwa "onyinye nke si n'aka Chineke." Na nkọwa otu chifu, "mgbe ọbula onye ọbija bīara, ha na akpọga ha ebe enwé ndia, ka ha lere ha. Ha na enwe obi uto ihu ha, etu ha si ari elu na awugharị ebe nile site na otu osisi ruo na nke ọzọ, nakwa etu ha si akpa agwa.... Ndi a bīara abija ga ebido jawa ndi Lagwa na asị "Ah! Ndi Lagwa bu ndi agoziri agozi, ha nwere isi ọma site na inweta enwé."

Na mgbochie, enwé na ebi na oke ọhịa kara aka. Ebea ka ha na enweta ihe oriri buru ibu nke ha na eri. Mana ugbua, site na etu ọnụ ọgụgụ mmadụ si eto na amụba, oke ọhịa niile nọ na Lagwa aburula ebe asucharala were ha na akọzi ugbo. Ufodu aburu ebe aruru ulo. Ihe nkea putara bu na enwé ndia na-achọzi nri n'ebe mmadụ bi. O si otua, buru ihe ndi biketere mmadụ nso. Dika Onye Eze Apostle Alex Sonde Iwuh onyenke lara mmuọ kwuru, anyi "emebiela oke ọhịa site n'igbu osisi niile ndia, ebe enwé na anọ enwé

añuri, na agho unere, oroma na nri ndi ozo. Ebe ha n'enweghikwa ihe oriri, ha na abiakwa n'ulo na achota ihe ha ga eri."

Site na mmekorita ndi Lagwa na enwe, nke puru iche, Lagwa aburula obodo amaama, aha ha na-ada uda site na nkea. Dika Onye Eze Cosmas Onyeneke kwuru, "Anyi bu ndi amaama n'upa nile gburugburu. Enwea bu ihe nrite anyi na-aka nna-nna anyi ha nke foro taa. Ha bu ejiri mara Lagwa. Enweghi ejiri mara ozo anyi nwere na-abughi nkea. Anyi na ekele Chineke onye mere anyi ji di ndu taa were keta ihe nketa nkea nna-nna anyi ha hapuru anyi."

N'ezio kwu, nchekwa enwe ndia ka ana eche bidoro mgbe obodo a fulitere. Ihe akwukwo nkowa nkea bu nchikota akuko ifo nke Lynne R. Baker, PhD, chikotara mgbe o na agba ndi Lagwa ajuru onu nke ahaziri ahazi na nke oduruku, kamgbe ufodu afo ole gara aga ugbua.

KEDU IHE KPATARA EJI ECHEKWAWA ENWÉ NA LAGWA?

Ma asikwa akuko ụfọdu ana ako banyere nchekwa enwé di na udi na udi kama, otutu ndi mmadu ma nkea:

Tupu onye ọbụla ebiri n'ala, enwé adirila riji. Enwé biri na nnukwu oké ọhịa n-eri nri ọbụla ha hụrụ ebe ahụ. Otu ụbọchị otu nwoke ana akpọ Agwa ịbara n'obodo a. Ọkpọtara nwunye ya di ime. Ụtutu ọbụla, Agwa ahapu ụlọ ya gaa ịrụ ọrụ ubi ya, ma sikwa nkeahụ chụọ nta ụmụanụmanụ. Otu ụbọchị, ọ nọtere aka n'ime ọhịa. Ma agurụ gụtara nwanyị ya di ime isi abaghị okpu nke butere ike jiri gwụ ya. Ka ọ nọ na eche di ya, enwé ezere n'igwe bia na ezi ha. Ha arikwasa osisi ndi nọ na ezi ha wee na aghọtara ya mkpuru osisi ndia. Ya ewere rijuo afo, zuo onwe ya na nwa nọ ya n'afọ. Mgbe Agwa lotara, nwanyị ya ewere korọ ya ihe nile mere. Ka enwé ndia nyechara nwanyị aka ọzọ, na ụbọchị nke abuo, obi toro ya uto ebe enwé ndia nọ. Ya ewere kwubie okwu si na site n'ụbọchị ahụ gawa n'ihu, onweghi onye ọbụla ga egbu anụmanụ nwere ike ikpa udi Agwa nkea n'ime ezi n'ulo ha ma ọ bu kwanu mekpa ha ahụ, nime obodo ha. Nkea mere ndi Lagwa ji na ahụ enwé n'anya.

Akuko ndi ọzọ kowara ihe mere, ndi Lagwa n'adighi emeru enwé ahu bu nkea...

Mgbe ndi mmadu gara ọrụ ma hapu umu ha n'ulo, enwé ga akpukota n'igwe, chekwa ha ruo mgbe ndi muru ha ga alota. Ha hu ihe oghom (ihe na emeru ahụ) ọbụla, dika anu ojo, enwé ga ezopu nwantakiri ahụ ma obu mee otu ndi nwe nwa ga esi ama na nsogbu di.

Mgbe ochie, enwé nyerela ndi Lagwa aka, na oge agha mba na ibe ya. Na oge ahụ, oke ọhịa nyereaka dika ihe mkpuchite, ma obu ihe nchekwa diri Lagwa ebe obodo gbaraya gburugburu nọ. Enwé biri na oke ọhịa. Mgbe ha huru onye na abughi onye obodo ahụ, ma obu onye mba ọzọ bu egbe ma obukwanu ihe ọzọ eji alu agha, enwé ndia ga eme mkpotu, nkea ga

Photo Credit: A. Witzens/CERCOPAN

eme ka ndi Lagwa mara na nsogbu di. N'iga n'ihu, otu onye Lagwa kowara si "ndi Lagwa ga esi otua, soputa n'igwe ka ide mmiri, chekwaa onwe ha. Site na ime otua, ndi mgbe ochie anyi enwé ihunanya buru ibu n'ebe enwé ndia nọ."

ENWÉ NDIA, HA NWERE IKE IKPAFE OBODO LAGWA AZỤ?

Ka-mgbe ochie, enwé amụtala na ha nwere ezi nchekwa n'ime Lagwa. O bụ nanị na amaghị ama ka ha nwere ike iji akpafe oke. Dịka otu onye chifu siri kwuo, enwé "matara oke ka aga asịna chi ha dūrụ ha ọdụ, ka ha hapụ igafe ebe ndi ọzọ. Maka ha mee otua, ndi ebe ahụ ga egbu ha." Anasị na, oge ọbụla enwé gafetara na obodo ọzọ, ọ ga amata ichọpụta nwada si Lagwa ana alụ na ebe ahụ. Ebe ọbụla ha bi, ndi Lagwa na ehekwa enwé. Akụkọ gara n'ihu naa sị...

Otu mgbe, enwé gafere oke, banye n'obodo ha na Lagwa gbatara. Ndi nwe obodo ahụ chūrụ enwé ahụ ka ha gbuo ya. Enwé ahụ agba banye n'ime ụlọ otu nwa ada amūrụ na Lagwa, nke alūrụ na obodo ahụ. Mgbe nwanyị ahụ hūrụ enwé ahụ, ya agbachie ụzọ ya, ma gwa mmadụ niile ka ha laa. Ma mgbe chi jiri, ndi ahu niile lawachara, ya emehee ụzọ ka enwé ahu lawa na enweghi nsogbu ọbụla.

Akụkọ dika nkaa kowakwara ihe mere otu nwa ada Lagwa, nke lūrụ di na ezinaulo ọjọọ nke butere ya oke nsogbu. Nke a nyere ndi Lagwa oke nsogbu na obi. Ha ewere zukọta kpaa nkata otu ha ga esi akpọtata nwa ha n'ulo. Tupu ha emewe ihe

ọbụla, enwé nke si Lagwa asọrọ ni igwe, ka mmiri gaa na obodo ahụ, ebe ana-alụ nwanyị ahụ. Ha anọjuo n'elu ụlọ ya, ma banye n'ime usekwu ya. Onweghi onye ọbụla matara ka ha si banye n'ebe ahụ. Mgbe ndi obodo ahụ hūrụ enwé ndi ahụ, ahu ewere maa ha jijiji. Ufọdụ n'ime ha agbaga n'ime ọhia. Mgbe di nwanyị ahụ hūrụ nke a, ya ewere yọọ ndi ọgọ ya ayiyọ mgbahara. Udo esi otua were dirị na etiti ezinulo ndia. Onweghi mgbe ha mekụtara nwada Lagwa ahụ ọzọ.

KEDU ÑHA DỊIRỊ MAKÀ IGBU ENWÉ?

Enwere ñha di iche iche nke onye gburu enwe na Lagwa na adata. Site na onye ọbụ, ahuhu ya nwerike di nta ma ọbụ rie nne. Ndi Lagwa agbala akaebe n'ekwu sị...

Mgbe onye Lagwa ọbụla rituru anụ enwé na amaghị ama, ọbụ onye ahụ ma ọbụ ire ya ga akọ ya ọkọ.

Onwere nwada Lagwa nke kpebiri na oga na eri anụ enwé n'ihì okwukwe okpukpere chi ọhuru ya. O nọ na-eri ha, ma ruokwa ugbua omutabeghi nwa ọbụla.

Otu onye gburu enwé ma rie ya, emesịa ara wee gbaa ya.

Ọburu na onye ọbụla egbuo enwé na Lagwa, ndi ọzọ ga akotosi onye ahụ ma ha na onye ahụ agaghị adikwa na mma ọzọ.

Otu nwoke siri enwé, ya na nwanyị ya di ime esoro rie ya. Emesịa, nwanyị ahụ amuta nwa yiri enwé.

Onwere onye b́ara ebea, iji egbe ka ogbuo enwé. Mgbe ogbuchara ya, akpochieya ka olie ya, dika ọdinaala siri di.

Onye ọbụla riri enwé, agaghị ekwuzi okwu nke ọma.

Onye ọbụla gburu enwé, ma ọbụ rie ya, onye ahụ ga-ada ọrịa, ma ọbụ onye ọzọ n'ezì ya ga ada ọrịa.

Onwere onye b́ara ebea, iji egbe ka **ogbuo enwé**. Mgbe **ogbuchara** ya, **akpochieya** ka olie ya, dika **ọdinaala** siri di.

Mgbe enwé na-agbamgba n'ala, o na egosi na onye agadi di mkpa nime obodo ga-anwu na nso.

Oburu ma enwé atafọ mkpuru osisi tufuo ya, onye obula nwere orja ukwara nwere ike ita ya, orja ukwara ahụ ga adi mma.

Enwé na amata ndi nwe obodo Lagwa. Oburu na onwere onye amuru na Lagwa noro na ofesi otutu afo, mgbe onye ahu lotara, enwé ga-amata ya.

Mgbe ana ara ube, enwé na-abia igboro ndi goro ego. Umaka na-ezuko n'okpuru osisi ube ahụ. Enwé na-aghota ube na elukwara umuntakiri ndi ahu, dika osiri meere nwanyi Agwa. Umaka ahu na- enwekwa anuri. Omume enwé na-eme n'oge ahu Agwa di ndu bukwa otu omume ha di ruo taa.

Otu ilu asi otu a "mgbe mmadu na ele enwé, ha agaghị ahapu gi ka ijee oru." O na adi anyi mma ino na ele ha. A na m echeta out m siri na-ele ha, mgbe ha na agba mba. E chefuru m ozi m na-eje, ma ghara irutekwa ebe m-na eje n'oge.

Enwé bu ezigbo nne puru iche. Ha na-eku umu ha ndi ntakiri n'afu, ma jisie ha ike nkeoma. Oburu na nne enwé na-ete elu, ma obu na-amafe n'osisi ndi ozu, nke ntakiri oku n'afu agaghị ada. Oburu ma enwé diri n'igwe, chota nri, ndi nne ga enye ndi ntakiri nri ahụ ka ha rie. Nke nne agaghị eri ruo mgbe ndi ntakiri buru uzu rijuo afu.

Oge agha Najiria na Biafra, ekpughariri Lagwa nile, ma onweghi onye gburu enwé obula. Oburu ma onye agha obula achoo igbagbu ha, o gaghị ahukwa ya anya ozu.

Enwé na-azukwa ibe ha ozuzu oma. Nke obula nupuruisi, ha na-achupukwaya na Lagwa.

Enwé juru ibiakwa n'ezie umunna anyi site n'ihe mere na otutu afu ole gara aga. Otu nwanne anyi nwoke gburu nwanneya ntakiri. Enwé huru nkea ma bido ibe akwa. Ha noro na azu ulo anyi otutu ubochi. Ha lawakwara ubochi elichara ya. Ma ruo taa, ha abiabeghi ebeahụ ozu.

Onwere oge m huru enwé na azu ulo anyi. Otu no na-aku ahụ osisi, dika o na-eti igba. Ndi nke ozu bido igba egwu n'usoro uda o na-aku.

Enwé bu anu na eme ihe ochi, ituo enwé ihe, oghotaya, o gatughachi ya n'ebe i no.

Mgbe i na-achoo iji nma kpata nku, enwé ga-enyere gi aka, site n'igbajitere gi alaka osisi.

Mgbe obula oku eletirik doru enwé obula, enwé ndi ozu ga-agbaya gburugburu ruo mgbe onwetara onwe ya, ma obu ha ebupu ya ebe ahụ ma chereya ka onweta onwe ya.

Enwé nwere akọ di egwu. N'oge mbụ, ihe nọọrọ na Lagwa bụ igwe ana-agbaagba, na mkpụrụ ọgbatumtum ole na ole. Ma ugbu a, ọtụtụ ụgbọ ala di iche iche nọ. Enwé ga-eguzoro n'isi ụzọ korota, ma lezie anya aka nri na aka ekpe, tupu ha ana gafere n'ụzọ.

Enwé na agbamgba dika ụsoro ebiri ha siri di. Ndi okenye na anọ ọnọdụ ndi ntuziaka. Ndi nke nne na ndi obere ga na-akuru ha aka. Nke emeriri emeri ga-ahapụ ogige mgba ka onye ọzọ bia maa nke nwetara mmeri aka.

Enwé akuzirila m ihe mmụta di egwu. Mkpụrụ ụbọchị abụọ anaghị agafe ma mụ ejighi mkpụrụ otu osisi m matara na-arụ ọrụ n'ahụm. Mkpụrụ osisi a na-agwọ ọria. A matara m nke a site n'ile enwé ndi a ka ha na ata mkpụrụ osisi nke a. Otụ ụbọchị asiri m, "O dimma, ka m nwalee ya detụ ya onu. Mgbe m richara ya, a hụgara m oru mkpuru osisi a na-arụ n'ahụm."

Chi enwé nyere ha akọ di egwu dikwa ka o di na mmadụ. Ụfọdụ n'ime ha na-eche echiche karia ụfọdụ mmadụ. Lekwa – o! Ahụbedi m enwé ara na-agba, kama ana m ahụ mmadụ ara na agba.

Site n'agwa enwé, anyi amụtala otụtụ ihe banyere ihunanya n'ihị ha anaghị aluso onwe ha ọgu. Ọbughị nani site na mmadụ ka anyi si amụta ihe, kama site na ndu ụmụanụma. I ga-ahụ ụfọdụ ndi nwoke ka ha na-akụ nwanyi ha ihe. Ma igaghi ahụ enwé ka ha na-akụ nwanyi ha ihe.

Otụ mgbe, mụ na otụ enyi m soro gaa n'ulo oriri na nkwari nọ n'obodo ọzọ. Enyi m ahụ agwa onye na-ere nri ka owetere anyi anụ ohia. Onye na-ere nri eweta anụ n'efere ekwuchiri ekwuchi dosa ya na mmanya bekee na tebulu. Mu ajuo ya si: "Enyi m kedụ udi anụ di nke a?" Ya azaa m si: "Enwé." M we bilite site ebe ahụ pụo.

Enwé na abiakari ụbọchị ọbula maka iñu mmanya ngwo. Ya ñuo mmaya ngwo ya anuchapu ya. Ma otụ ụbọchị, di ngwo siri ha onya. Mgbe otụ enwé riri elu ngwo ahụ, onya ejide ya n'ụkwụ. Enwé ahụ esi n'elu daa n'ala. Ma onya ahụ ka jikwa ya n'ụkwụ. Enwé ebewe akwa bekwasi akwa n'elu akwa. Enwé ndi ọzọ akpukota ma gbaa ya gburugburu, ma chekwaa ya. Ụfọdụ enwé gakwara na-awụ n'elu onya ahụ. Ha malie n'onya, ha awutuo. Ha megidere nke a tutu ọnya ahaa enwé, enwé enwere onwe ya. Ha ñile nyere aka, buru enwé ahụ bido leziwe ya anya.

Special thanks to...

His Royal Highness Eze
Apostle Alex Sonde Iwuh (†)
Olokwu I of Umunokwu-Okwuato
Autonomous Community

His Royal Highness Eze Cosmas E. Onyeneke
Ekwueme IV of Lagwa-Okwuato
Autonomous Community, and Ise of Mbaise

Appreciation goes to many people who contributed valuable information to this project, including (but not limited to):

Chief P.C.J. Nnoromele, Chief Donatus Ukwu, Chief Jerome Ukaegbu (†), Chief Jerome Nwachukwu, Chief Sabastine Onwuchekwa, Chief Thomas Iwuh, Nze Godwin Iheanacho, Ejike Onwumere, Athanatius Nnorom, Dulu Ajezieogu Alozie, Charles Ibekwe, Celestine Oparaji, John Ojo, Hyacinth Osuji
...and all the residents of Lagwa and Umunokwu

Funding support from:

The Rufford Small Grants Foundation and Baylor University Institute for Oral History

For more information, contact Lynne R. Baker

Email: sclateri@yahoo.com

Igbo translation: Ejike Onwumere

Designer: Jonathan Carrillo

Photos: All photos by Lynne Baker unless otherwise noted

© 2012

† = Deceased